

іншому (“вкрадяться в душу”). Ще колись заблоковане “я” “розблоковувалось” сторицею, потребуючи терену для свого “розблокування”, і це теж “купувало” чоловічі серця. Адже кожен бажає бути *потрібним* жінці (та ще й такій!). Вони бачили, що вона від цього наравду *залежить*, приймаючи за взаємну симпатію її органічну потребу “донора”, – і розкривались, дозволяючи хазяйнувати в собі, мов у тім курнику з поеми П.Куліша. Взявши, що їй потрібно (“саму соту”), “лисиця” відходила. Відчуття були страшні. Відчуття образи і спустошення, а ще – подиву перед таїною “сфінкса”, “мовчущого божества”, жінки-вампи...

Голлівудські “страшилки” про упирів, як відомо, завершуються передачею естафети: жертва сама стає упирем, хоч допіру жахалась його й ненавиділа. Душу панночки-інститутки, “саму соту” системи, що тримається на кровопивстві, найадекватніше змогла показати жертва, “утята” нею.

Наостанок – фраза з листа П.Куліша до О.Огоновського, якою почалась ця стаття, але вже повністю: “Марка Вовчка вигадав я по созвучному слову Марковичка, та й не помилився, приложивши такий псевдонім: сей бо вовчок, *той, що росте диким пагінцем на плодючому дереві*⁴⁵, висисав так само живі соки з людей, що держали його на світі”⁴⁶. Це потрапляння в десятку пальцем, що мітив “у небо”, можна, звісно, списати на “мстиву натуру” і всежиттєву образу. Але найвсохне язик тому, хто зрівняє це з бузиною⁴⁷. Просто, мабуть, у культурі іноді таки трапляються дивні речі. Дивні, та й годі!⁴⁸

м. Львів

⁴⁵ Курсив мій. – Р.Ч. Пор. У Г.Сковороди: “Не вчи яблуню родити яблука: вже сама природа її навчила. Загороди її лише від свиней, зріж вовчки, почисть гусінь...” (“Вдячний Еродій”). У деяких перекладах цього педагогічного кредо Г.Сковороди, до речі, замість слова “вовчки” (“волчцы”) неправомірно фігурують “будяки”.

⁴⁶ *Петров В.* Цит. вид. – С. 138-139.

⁴⁷ Маю на увазі скандальні опуси О.Бузини про Т.Шевченка, до котрих ставлюся вкрай негативно.

⁴⁸ Апелюю до фрази О.Марковича “Талант, та й годі!”, сказаної у відповідь на запитання, як “кровная и типичная великорусская” могла так досконало засвоїти українську мову. Як бачимо, поняття “таланту” вкрай приблизне. Скільки талантів – стільки історій талантів, стільки специфік талантів, одна одної специфічніших... Та й годі.

Оксана Сліпушко

ЛІТЕРАТУРА КИЄВОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ХІ–ХІІІ СТОЛІТТЯ): АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНИХ СТУДІЙ

Література епохи Київської Русі – так визначалася книжність Середньовіччя в радянські часи. Нині, на новому етапі вивчення, вона формулюється як книжність Середніх віків, література Середньовіччя, києворуська література, література Києворуської держави тощо. Крім того, постала низка нових наукових проблем, що свідчать про поглиблення наукових студій. А саме подання літератури українського Середньовіччя в контексті європейських Середніх віків та обґрунтування її специфіки, проблема національної приналежності києворуської книжності, питання періодизації тощо. Окремі аспекти цих проблем розглядалися у працях сучасних українських дослідників В.Горського, Д.Наливайка, Ю.Пелешенка, О.Мишанича, В.Шевчука, В.Яременка, П.Білоуса, Г.Ключека та ін. Значний внесок у новітнє вивчення літератури Середньовіччя зробили російські вчені, але з огляду на власні позиції, зокрема політичні орієнтири сучасної Росії.

Водночас література Київоруської держави залишається однією з найменш осмислених у сучасній історії літератури.

Література Середньовіччя: український та європейський контексти

Розгляд проблеми інтерпретації літератури Раннього й Високого Середньовіччя (XI — перша пол. XIII ст.), тобто часів існування Київоруської держави, вимагає насамперед з'ясування суті терміна “Середньовіччя”, “Середні віки”. Уперше він з'являється у працях італійських гуманістів другої пол. XIII—XVI ст. “на означення часу, що минув від падіння античного світу до епохи Відродження”¹. Згодом використовується західноєвропейськими істориками-науковцями. Загалом період європейського Середньовіччя окреслюється 600—1500 рр. як епоха із власним культурним, політичним і релігійним світоглядом. У культурі кожного етносу Середньовіччя має свою хронологію, особливості світогляду, хоч загальні положення вкладаються в межі європейського Середньовіччя. Починаючи з XIX ст., цей термін стає науковим і вживається на означення великої культурно-історичної епохи, що настала після доби античності і тривала до початку Відродження. Таке обґрунтування бачимо у працях провідних американських та європейських дослідників.

На етапі переходу від античності до християнської культури, тобто до Середніх віків, як зазначає Д.Наливайко, “у тогочасному цивілізованому світі, від берегів Тихого океану до берегів Атлантичного, в різних його регіонах складаються основні культурно-історичні спільноти: далекосхідна, центром якої незмінно лишався Китай, до якої тяжіли навколишні країни, зокрема Південно-Східної Азії, Середньо-Східна з центром в Ірані й середземноморська, що охоплювала Південну Європу, Передню Азію і Північну Африку, тобто ареал колишньої Римської імперії”². Культури окремих держав входили до того чи того сегменту, визначаючи свій розвиток на багато століть уперед.

Наслідком розмежування політичних, культурних і духовних традицій Сходу і Заходу став розкол християнства 1054 року на православ'я і католицизм. Фактично церковний розкол засвідчив відокремлення Заходу від ортодоксального Сходу. Але вся середньовічна культура, і східна і західна, стоїть на християнській світоглядній основі. Саме нова релігія сприяла формуванню нових культурних і духовних традицій. Як зазначає Ю.Пелешенко, “головною об'єднуючою стилеформуючою основою і фундаментом усієї європейської середньовічної цивілізації було християнське вчення, у системі якого представники тогочасного суспільства усвідомлювали себе й оточуючий світ [...] Українська середньовічна культура формувалася як складова частина східнохристиянського культурного світу, основою якого (особливо після церковного розколу 1054 р.) було православ'я. Ця греко-слов'янсько-східнороманська спільність спиралась на візантійську духовну спадщину й користувалась грецькою та створеною на її основі слов'янською писемністю. Утворилася своєрідна східнохристиянська металітература з власною системою стилів, жанрів та специфікою у функціонуванні. У свою чергу православнослов'янські літератури, включаючи східнороманські, стадіально і структурно, досить чітко відрізнялися від візантійського письменства”³.

Д.Наливайко слушно зауважив, що в європейському Середньовіччі “абсолютним гегемоном в духовній та ідеологічній сферах виступало християнство. Воно було *de facto* і системою права, і політичною доктриною, і філософією, і моральним вченням [...] релігією окреслювався географічний простір середньовічних культурно-історичних спільнот і нею ж визначалися їх вектори й структури”⁴. Отже, Середньовіччя має суто християнський характер. Власне, воно було породжене як політична, культурна й духовна система християнською релігією. Водночас, на думку Р.Піккіо, у Середньовіччі домінування конфесійного над

¹ Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII – XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. – К., 2004. – С. 3.

² Наливайко Д. Теорія літератури й компаративістика. – К., 2006. – С. 38-39.

³ Пелешенко Ю. Цит. вид. – С. 4.

⁴ Наливайко Д. Цит. вид. – С. 40.

етнічним (*confessio* над *nation*) настільки очевидне, що більше підстав говорити про конфесійну ідентичність тогочасної літератури, її своєрідний “конфесійний націоналізм”⁵.

Європейське Середньовіччя мало свої періоди розвитку. У кожній нації вони мають певні відмінності. Д.Наливайко використовує термін “Високе Середньовіччя”, характеризуючи культуру Європи XI–XIV ст.⁶. Це були часи найбільшого його розвитку. Д.Чижевський вирізняє Раннє Середньовіччя та Пізнє в західних і східних слов’ян⁷. Раннє він окреслює XI століттям, пізнє – XII–XIII століттями.

З огляду на зазначені характеристики доби, можемо розглядати руське Середньовіччя як окрему культурно-історичну епоху, що збігається в часі з існуванням держави Київська Русь. Кордони для визначення епохи, як слушно зазначає Л.Гумільов, можуть бути просторовими, часовими й каузальними, себто причинневими⁸. Руське Середньовіччя просторово обмежене географічними обрисами Києворуської держави. Часові межі визначаємо від її становлення до занепаду (X–XIII ст.). Каузальні – це причини політичного, релігійного, культурного планів, що впливали на формування літературної епохи загалом і різних її періодів зокрема. Культуру Київської Русі формували етнічний, соціальний і релігійний чинники.

Виникнення давньоруської літератури пов’язане з прийняттям Руссю християнства. Це знаменувало її інтеграцію до європейського християнського духовно-культурного простору. Русь прийняла християнство з Візантії, унаслідок чого ввійшла у візантійську культурно-історичну спільноту. Теза про “європейськість” руської літератури, обґрунтована М.Гудзієм, І.Єрьомінін, Д.Лихачовим, Д.Наливайком та ін., цілком правомірна.

Проблема національної приналежності літератури Києворуської держави

Література Києворуської держави стала основою для формування мистецтва слова різних націй, зокрема українців, росіян і білорусів. Як писав Л.Гумільов, “великороси, білоруси та українці стосовно давніх русичів – це те саме, що італійці стосовно римлян, з тією тільки різницею, що останні знайшли нову культурну домінанту – католицизм, а нащадки русичів зберегли давнє православ’я, що визначило напрямок їхнього етногенезу, а отже, й історичні долі”⁹. Ми не прагнемо дискутувати щодо того, кому належить література Київської Русі, бо вивчаємо ту духовну спадщину, яка творилася в серці як сучасної України, так і тогочасної Києворуської імперії – у Києві.

Осягаючи суть та обсяги нашої національної сутності, культури й літератури, використовуємо поняття “геокультура” (за Є.Маланюком). Культурною спадщиною української нації слід вважати все те, що творилося на території сучасної України її автохтонним населенням упродовж багатьох століть. Цей процес творчості супроводжувався осмисленням та адаптацією до автохтонного світогляду і світовідчуття тих культурних, духовних і суспільних ідей і прагнень, котрі приносили на територію нинішньої України інші народи.

Етноніми *Україна*, *український* уперше зафіксовані під 1187 роком у Київському літописі, коли за померлим князем Володимиром Глібовичем “Україна багато потужила”. Тут термін *Україна* вживається на означення сучасної території південно-східної частини Київської області та південно-східної частини Черкаської області. Під 1189 роком згадується Україна Галицька на означення сучасної південно-східної частини Тернопільської, південної половини Хмельницької й південно-західної частини Вінницької областей. Згодом цим терміном позначають усю територію сучасної України. До цього часу згадані поняття існували, проте мали інші назви – *руський*, *Русь*.

⁵ Piccio R. The isocolic principle in old Russian prose // Slavic poetics. Essais in honour Kirill Taranovsky. – Hague; Paris, 1973.

⁶ Наливайко Д. Цит. вид. – С. 42.

⁷ Чижевський Д. Порівняльна історія слов’янських літератур. – К., 2005. – С. 65.

⁸ Гумилев Л. Древняя Русь и Великая Степь. – М., 1989. – С. 23.

⁹ Там само. – С. 714.

У “Повісті врем’яних літ” уживаються назви Русь і Руська земля, а термін Київська Русь — штучний, уведений у науковий ужиток істориками XIX ст. Слушно висловився дослідник С.Висоцький: терміни “давньоруський”, “давньоруська”, “давньоруське” для часів Київської Русі обрані невдало й потребують заміни на “києворуський”, “києворуська”, “києворуське”.

Термін “давньоруський” охоплює період від IX до XVIII ст.¹⁰. Власне, Київ як центр, якому підлягало багато племен, став серцем високої духовності. Тут формувалася традиція — політична, економічна, культурна. Саме тому географічний чинник при визначенні національної приналежності пам’ятки важливий насамперед.

Другий — лінгвістичний аспект. На думку І.Огієнка, слід називати українськими твори українців, або написані на українській землі, або такі, що мають виразні ознаки цієї мови. Мовознавець В.Істрін дійшов висновку про те, що “книжна літературна мова, мова вищих станів суспільства, виникла в Києві й була синтезом розмовної мови київського міського населення та мови писемної, що прийшла з Болгарії”¹¹. Також В.Істрін називає цю мову давньоруською, якою була й література. Однак це вже проблема історії мови, тому торкатися її не будемо. Отже, давньоруська спадщина, що творилася на сучасних українських землях, — це давньоукраїнські надбання епохи Середньовіччя. Це києворуська спадщина, що заклала фундамент і визначила напрямок формування культури на тисячу років уперед. Сучасна культура — її логічне продовження й розвиток.

На спадщині Київської Русі формувалися традиції й культури трьох народів — українського, російського, білоруського. М.Грушевський цілком слушно та об’єктивно завважував, що доба Київської Русі була “общеруською, але в тім значенні, що вся Русь, в широкому розумінні слова, — вся Східна Європа, яка входила в круг політичних і культурних впливів нашого українського центру, жила його політичним і культурним змістом. Та центр був таки український [...] Культура XI—XII вв. була українська, як ми кажемо тепер, або “южноруська”, як можуть казати ті, для яких назва української звучить дико в приложенні до старших часів. Відтинати ж її від пізнішої галицько-волинської і новішої київсько-галицької літератури, а пришивати під назвою “общеруської” знов-таки до “руської” — великоруської — се завсігди зостанеться операцією не науковою і науковим інтересам противно”¹². Російський та білоруський народи мають вивчати літературу Київської Русі, бо для розвитку їхніх культур вона дала дуже багато. А український народ просто зобов’язаний не лише знати цю літературу, а розуміти її як ідеологічне підґрунтя своєї держави, як духовну основу національного світогляду, як джерело свого історичного буття.

Українська література епохи Середньовіччя — література X—XV ст., що творилася за часів існування двох держав — Київської Русі (X—XIII ст.) та Литовсько-Руської держави (XIV—XV ст.). Це наше українське літературне Середньовіччя.

Специфіка середньовічної літератури

Специфіка літератури Середньовіччя полягає в тому, що, по-перше, вона рукописна. Це зумовило виникнення списків і редакцій. Список з’являвся, коли при переписуванні пам’ятки зміни були неістотними й не впливали на первинний творчий задум автора. Якщо ж ці зміни позначалися на композиції, манері викладу, навіть змістові та ідейному спрямуванні твору, то виникали редакції. Наприклад, збереглося три редакції “Повісті врем’яних літ” і понад 230 списків-копій твору, що повторюють другу або третю його редакції. В.Істрін цілком правомірно зазначав: “Редакція буде називатися така переробка пам’ятки, що

¹⁰ Висоцький С. Київська писемна школа X—XII ст. — К., 1998. — С.8.

¹¹ Истрин В. Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода (11—13 вв.) — Петроград, 1922. — С. 82.

¹² Грушевський М. Історія української літератури. — Т. 2. — Кн. 1. — С. 397-398.

була зроблена з певною метою, викликана або якимись суспільними подіями, або суто літературними інтересами і смаками книжника, або метою обрусити пам'ятку (напр., стосовно мови) тощо, одним словом, така переробка, котра може бути названа літературною”¹³.

По-друге, твори середньовічної літератури переважно анонімні. Відповідно складно й часто неможливо визначити час і місце написання пам'ятки, що вивчається в основному за пізнішими списками. По-третє, мова творів – старослов'янська й давньоруська.

Така специфіка літератури українсько-руського Середньовіччя визначалася як автентичною традицією, так і зв'язками з іншими літературами. Д.Наливайко наголошує: “До окремого типу міжлітературних зносин Середньовіччя належать відносини між літературами, що мали за собою стадію античності, її розвинену культуру і виступали центрами культурно-історичних спільнот, і тими літературами, що такої стадії не знали й прилучалися до культури певних спільнот і через них до цивілізації загалом. Тут чітко диференціюються за своїм статусом і позиціонуванням літератури впливаючі і літератури-реципієнти. У середньовічних літературних зносинах цього типу поширена така форма, як трансплантація цілої системи літератури, її структур і дискурсів, що супроводжувалося прийняттям мови спливаючої літератури. Власне, такою трансплантацією, але без перейняття мови-посередниці як літературної, були міжнаціональні відносини візантійської та південно- й східнослов'янських літератур на стадії їх становлення (IX–XII ст.)”¹⁴.

Отже, руська література доби Середньовіччя була літературою-реципієнтом. Вона не стала копією літератури візантійської, однак увібрала чимало її елементів, осмисливши та адаптувавши їх до власного ґрунту. Тобто феномен трансплантації був визначальним при формуванні середньовічної руської літератури. Д.Лихачов наголошував, що явища трансплантації були можливі тому, що культурні надбання, твори руського Середньовіччя переважно не мали закінченого вигляду. Саме під впливом візантійської культури вони набували виразності. М.Возняк завважив, що “Україна прийняла східний тип християнства й тим пристала до візантійської культури та заявила свою приналежність до східного світу [...] В X ст., коли Україна прийняла християнства, Візантія щойно пережила свою блискучу добу. Під культурним оглядом стояла вона високо, навіть мала перевагу над Західною Європою. Візантійська християнська культура й література продовжувала та перетравлювала дуже багаті засоби давньої греко-римської культури й літератури, перших часів християнства та старовинної культури азійського Сходу. Находячись в осередку середньовічної культури між Європою, Азією й Африкою, Візантія стала посередницею між Азією й Європою. Тому, вивозячи свої вироби на північ шляхом “із варяг у греки”, Візантія не тільки знайомила Україну з власною культурою і літературою, але й передавала східні мотиви українському письменству й українській усній словесності”¹⁵.

Так формувалася руська середньовічна література, синтезуючи в собі автентичну дохристиянську традицію, впливи християнського Сходу і Заходу та витворені завдяки християнству нові культурні зразки.

Проблема періодизації літератури Середніх віків

Осміслення української літератури доби Середньовіччя починається практично одночасно з її зародженням. Ще в Ізборнику 1073 р. є “індекси книг істинних і ложних”, тобто називаються книжки, які треба і які не треба читати. Під 1289 роком у Літописі Руському міститься опис книжок, що подарував церквам князь Володимир Васильович.

Першими спробами систематизувати літературні джерела можна вважати виконані ченцями описи (каталоги) монастирських бібліотек. Існує три таких

¹³ *Истфин В.* Цит. изд. – С. 59.

¹⁴ *Наливайко Д.* Цит. вид. – С. 40.

¹⁵ *Возняк М.* Історія української літератури. – Л., 2006. – С. 45-46.

описи: Слуцького Троїцького (1494), Супральського (1557) і Львівського (1579, 1837) монастирів.

У XIX ст. починається наукове осмислення літератури Середньовіччя. Першим кроком на цьому терені стала опублікована 1839 р. праця першого ректора Київського університету святого Володимира Михайла Максимовича “Історія древней русской словесности”. Учений репрезентував масштабну картину становлення й розвитку давньої української літератури X–XVIII ст., дав власну періодизацію літературного процесу й визначив місце української літератури Середньовіччя у світовому культурному контексті. На думку М.Максимовича, якщо порівняти руську давню словесність із сучасним їй станом словесності західних народів, то не відомо жодної пам’ятки XI і XII ст., написаної західноєвропейськими мовами, що стояла б вище літописання Нестора, слів Кирила Туровського й “Пісні о полку Ігоревім”. Учений обґрунтував положення про те, що мова пам’яток літератури цього періоду репрезентує приєднання південноруської мови до церковнослов’янської, що це стара українська мова. Саме ректор Київського університету зробив перший переклад “Слова о полку Ігоревім” сучасною українською мовою. За М.Максимовичем, письменство Київської Русі — окремий період, що поділяється на три підперіоди: перший — із 60-х рр. IX ст. до середини XI ст.; другий — із середини XI ст. до 1125 року; третій — із 1125 року (від смерті Володимира Мономаха) до 70-х рр. XIII ст.

На Західній Україні першим дослідником давньої літератури можна вважати представника “Руської Трійці” Івана Вагилевича, який 1848 р. у львівській газеті “Дневник руський” надрукував свої “Замітки о руській літературі”. Учений використав матеріали з праці М.Максимовича, збагативши їх архівними даними. А.Галахов у праці “Історія руської словесности, давньої і нової” (СПб, 1880) здійснив поділ давнього письменства на такі періоди: перший — від початків до навали татар; другий — від навали татар до XVI ст. На його думку, за першого періоду література розвивалася переважно в Києві та Новгороді, що були центрами політики, культури, духовності. 1880 р. вийшла книжка професора Київської духовної академії Миколи Петрова “Очерки из истории украинской литературы XVII—XVIII в. Киевская искусственная литература XVII—XVIII вв., преимущественно драматическая”. В основу своїх досліджень автор поклав ступеневий розвиток письменства, його еволюційний характер. М.Петров обстоював необхідність історичного дослідження української літератури, бо тільки так можна розв’язати гордіїв вузол заплутаних зв’язків між обома гілками руської літератури, який силкуються розрубати. У рецензії на працю М.Петрова “Отзыв о сочинении г. Петрова. Отчет о 29 присуждении Уваровских премий” (Петербург, 1888) М.Дашкевич українську літературу трактує як самостійний культурний комплекс. Саме М.Дашкевич, розвинувши думку О.Піпіна про впливи на Україну слов’янського відродження, перший подав українську літературу в європейському контексті.

1887 р. побачила світ праця О.Огоновського “Історія літератури руської”, де література Київської Русі називається спадщиною українського народу. Цьому протистояв О.Піпін у праці “Історія славянских литератур” (СПб, 1879). Між ними розгорнулася полеміка. Історію української літератури О.Піпін почав від литовської доби, вважаючи попередній її період “спільною спадщиною обох гілок руської народності”. О.Огоновський наполягав на тому, що літературу малоруську, або русько-українську, слід розглядати окремо від літератури російської, тому що народність русько-українська існує окремо від народності великоруської, або російської. О.Огоновський зібрав і використав величезну кількість біографічного, бібліографічного, історико-літературного матеріалу, який став корисним для подальших досліджень.

“Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.” (Л., 1910) І.Франка та видана після смерті автора “Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського” становлять своєрідний реєстр авторів і книжок. Про концепцію “Історії української

літератури” І.Франко в одному зі своїх листів писав: “Перша часть вийшла тому така простора (понад 20 арк. — *О.С.*), що в ній багато виписок із старих текстів, так що вона може служити разом і за хрестоматію”¹⁶.

Отже, І.Франко одним із перших намагався поєднати в одній книжці науковий виклад історії літератури і хрестоматію. У “Плані викладів історії літератури” він дав власну періодизацію давньої української літератури, поділивши її на дві великі епохи: давньоруська й середньоруська.

Письменство Київської Русі дослідник здебільшого називав “південноруським домонгольською доби” (у працях “План викладів історії літератури руської”, “Українсько-руська (малоруська) література”, “Южноруська література”, “Українці”, “Історія української літератури”, “Нарис історії українсько-руської літератури” та ін.). До давньоруської епохи він зараховував письменство Київської Русі з її князівсько-дружинним політичним ладом. На думку І.Франка, прикметним для цієї епохи було домінування візантійського впливу, певного літературного шаблону в жанрах і родах, імперсональність літературних творів. Ці ознаки дослідник назвав “традиційно-шаблоновим характером літератури”, який частково тривав до першої чверті XVI ст.

До “середньоруської епохи” І.Франко зараховував літературу з половини XVI й до кінця XVIII ст., що розвивалася в умовах західноєвропейського гуманізму, гуситських рухів, Реформації, народно-визвольної війни козацтва й поспільства в 1648–1654 рр.

Літературу І.Франко вважав “правдивим, свідомим та живим виразом інтересів, смаку, поглядів і почувань суспільності”, тому застосовував при періодизації принцип “історизму”. У вступній статті “Теорія і розвій літератури” (1909) до своєї незавершеної “Історії української літератури” вчений з’ясував, що таке історія літератури, який її матеріал, тема, предмет, мета: “В найширшім розумінні сього слова література — се збір усіх духовних виплодів чи то якогось одного народу (національна література), чи то збір більшої групи народів або й усього людства (всесвітня література)”¹⁷. На думку дослідника, до літератури належить як усна словесність, так і письменство, між якими існує тісний і нерозривний зв’язок.

Викладач Харківської духовної семінарії Н.Протопопов у праці “Нариси з історії давньоруської писемності. Від початків писемності до XVIII ст.” (Москва, 1902) оригінальну літературу подав за століттями. Оглянувши коротко перекладну літературу, звернувся до доби XI ст. Сюди вчений зарахував “Повчання братії” новгородського єпископа Луки Жидяти, “Слово про Закон і Благодать” митрополита Іларіона, твори Феодосія, літопис “Повість врем’яних літ”, укладачем якого був Нестор. До XII століття, згідно з твердженням дослідника, належать твори Кирила Туровського, “Ходіння” Данила Ігумена, “Повчання” Володимира Мономаха, “Моління” Данила Заточника, “Слово о полку Ігоревім”. XIII століття Н.Протопопов поділив на два періоди. Перший — до нашестя татар, коли було написано листи Симона й Полікарпа, тобто початки Києво-Печерського Патерика, і другий період, в який постали повчання Серапіона.

Для С.Єфремова в його “Історії українського письменства” (1-е вид. — 1911, 4-е вид. — 1924) предметом дослідження була тільки літературна (писана) творчість українського народу від найдавніших часів до першої чверті XX ст. На думку вченого, “вага письменства ніколи й ніде не обмежується самою естетичною сферою. Скрізь і завжди роль його буває глибшою; вона, можна сказати, універсальна, коли зважити на те, що письменство повинне розкривати творчі основи духу народного на всю його широчінь і глибочінь, служити показником, куди й до чого простує людська нація, як вона на завдання людини дивиться й як визначає свої стосунки з життям у всіх його сферах [...] Кожне письменство, виходячи з загальнолюдських основ і осмислюючи світові мотиви, повинне бути національним, тобто духовну суть свого народу виявляти [...] Історія письменства

¹⁶ Франко І. Збір. тв.: У 50 т. — К., 1986. — Т. 50. — С. 40.

¹⁷ Там само. — 1983. — Т. 40. — С. 10.

[...] — є насамперед історія в людській творчості ідей, а не ідеї, хоча б якими величними абсолютами вона не прикривалась. [...] [...] історія письменства є історія ідей, а не книг, і через те з творів письменства до неї можуть увиходити тільки ті, що становлять неминучий етап в ідейному процесі літературного розвитку, що позначені печаттю творчості і таланту”¹⁸. С.Єфремов виокремив такі особливості літератури: “елемент свободи”, національно-визвольна ідея та ідея народності у змісті й формі.

Відповідно в основі літературної періодизації С.Єфремова лежить ідея. Він визначив такі періоди розвитку української літератури:

I. Доба національно-державної самостійності до з’єднання з Литвою й Польщею (кін. XIV ст.).

II. Доба національно-державної залежності, але з повсякчасними спробами вернути втрачену волю (кін. XIV — кін. XVIII ст.).

III. Доба національного відродження, “що виявилось у щиронародному, за формою і змістом, письменстві — од кін. XVIII ст. й першого виступу Котляревського до наших часів”¹⁹.

В.Істрін у праці “Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода (11—13 вв.)” (Петроград, 1922) виокремив домосковський період, обмежуючи його XI—XIII століттями й визначаючи як “общерусский”, тобто який, що належить і українцям, і росіянам, і білорусам. Дослідник вважав, що книжність географічно поширювалася з Києва до інших міст, насамперед Новгород, Смоленська, тому вплив Києва на інші міста незаперечний. Розгляд пам’яток літератури В.Істрін здійснив за століттями: XI, XII і XIII. На думку вченого, початок “руської” літератури пов’язаний із південною Руссю, переважно Київською областю і з самим Києвом. Більшість творів постали саме тут, зокрема йдеться про “Житіє Бориса і Гліба” та “Житіє Феодосія” Нестора, твори Феодосія, “Слово про закон і Благодать” Іларіона, “Повість врем’яних літ”, “Житіє Бориса і Гліба” Іакова, “Повчання” Володимира Мономаха, лист Кліма Смолятича Фомі, Полікарпові житія Печерських подвижників²⁰. Дослідник заважував, що у XIII ст. історія літератури, зберігаючи і стару спадщину, і старий спосіб свого поширення, отримує також новий напрям розвитку: з одного боку, старі пам’ятки починають перероблятися за допомогою старого матеріалу, з другого — нові події дають матеріал для нових творів.

В.Істрін, аналізуючи літературу Київської Русі, спочатку вів мову про вплив на неї перекладної літератури (збірників, хронік, хронографів, повістей, патериків і житій, апокрифів), а далі аналізував пам’ятки за століттями. До XI ст. він зарахував житія Бориса і Гліба, творчість Іларіона, літописи, житіє Феодосія. До XII ст. — твори Данила Паломника, Володимира Мономаха, Кліма Смолятича, Кирила Туровського, “Слово о полку Ігоревім”. До XIII ст. — Києво-Печерський Патерик, житіє Авраама Смоленського, “Толкову Палею” та антиєврейську літературу, літопис Переяслава Суздальського, “Моління” Данила Заточника, літературні твори, пов’язані з татарським нашествям, житіє Александра Невського, твори Серапіона Володимирського.

М.Возняк в “Історії української літератури” у трьох томах (Л., 1920—1924) використав тогочасний історико-літературний апарат. Його праця цікава докладним дослідженням джерел, аналізом змісту, багатством цитат, широкою бібліографією, ілюстраціями. М.Возняк поділив історію української літератури на три доби: давня, середня, нова. Стара доба, на його думку, охоплює період від X до кінця XV ст.

“Історія української літератури” М.Грушевського стала новим кроком в осмисленні давньої української літератури. Її масштабний і панорамний характер — у 6 томах і 9 книгах (т. 1—5, К., 1923—1927) — дав змогу вченому охопити й

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. — С. 42.

²⁰ Истрин В. Цит. изд. — С. 43-44.

репрезентувати колосальний масив матеріалу. Свій науково-методологічний підхід до побудови концепції історії української літератури М.Грушевський назвав “соціологічним”. Літературу він розглядав як ключ до пізнання соціального життя суспільства, що передбачало й вивчення художньої форми як важливого культурно-історичного явища. Книжка починається посвятою-заспівом: “Українському народові показати себе таким же сильним в ділі, яким показав у слові”. Адже саме література зреалізувала ті прагнення України, які не вдалося національній інтелігенції втілити на практиці.

Історія літератури, за М.Грушевським, з одного боку — “історичний огляд не всіх взагалі писаних пам’яток, а тільки так званої “красної” чи “гарної літератури”, котрі підходять під поняття творів артистичних, які задовольняють естетичне почуття. З другого боку, в обсяг історії літератури дуже часто вводяться словесні твори не писані, а передані усною традицією, оскільки вони відповідають тим же артистичним вимогам”²¹. Точнішою назвою праці М.Грушевського, як учений сам наголошував, була б назва “Історія української словесності”, але він узяв традиційний термін, аби це не асоціювалося тільки з народною творчістю.

Історії літератури доби Середньовіччя М.Грушевський присвятив перші три томи. Матеріал першого тому — від початків усної словесності до характеристики українського обрядового фольклору. Том другий охоплює огляд літератури часів Київської Русі, що завершується “Словом о полку Ігоревім”. Письменство XII—XIV ст. розглядає у третьому томі. Четвертий том присвячений усній народній творчості XIII—XVII ст., том п’ятий — оглядові культурних і літературних течій України у XV—XVI ст.

М.Грушевський дав власний поділ матеріалу староруської доби, виокремив чотири цикли книжної літератури:

1. Перед’ярославський (старша редакція “Руської Правди” (12 параграфів), договори Русі з греками 911—972 рр.).

2. Часи київського розквіту (Іларіон, Яків, Нестор, Мономах).

3. Золотий вік староруської літератури (“Слово о полку Ігоревім”, проповіді Кирила Туровського, повісті про київські усобиці XII ст., печерські повісті).

4. Доба галицько-волинська.

М.Гнатишак у своїй “Історії української літератури. Кн. перша” (Прага, 1941) першим почав розглядати літературу за стилями. Його періодизація літератури Київської Русі така: 1.Староукраїнський стиль. 2.Візантійський стиль. 3.Пізньювізантійський переходовий стиль.

Староукраїнський стиль, на думку М.Гнатишака, репрезентує усна народна творчість. До епохи візантійського стилю належить майже вся література XI—XIII ст., яка формувалася під значним впливом перекладної християнської літератури, що прийшла з Візантії. Пізньювізантійський стиль — це література XIV—XV ст. Такий підхід дещо обмежує погляд на літературу, оскільки не дає змоги вирізнити оригінальне начало в давній руській літературі, хоча саме воно було визначальним.

Дослідник Н.Кондаков доводив “необхідність вивчення русько-візантійської старовини на основі старовини Візантії як джерела найважливіших форм особистого церемоніального убору й пов’язаних із ним суспільних відносин. [...] Найважливіше явище русько-візантійського середовища — це внутрішнє ставлення варварського світу до цивілізації, зв’язок внутрішній і зовнішній руського життя з візантійською культурою та її громадянським суспільством”. Безперечно, розмірковував учений, нова національність у суспільстві з громадянським суспільством схильна до запозичення, засвоєння, а потім суперництва. Так Візантія впливала на давню Русь через православні Грузію, Галич, а також завдяки торговим зв’язкам із Царгородом²². З огляду на попередні міркування, Н.Кондаков назвав другу половину великокнязівського періоду, тобто XI—XII ст., періодом русько-візантійського

²¹ Грушевський М. Історія української літератури. — К., 1993. — Т. 1. — С. 49.

²² Кондаков Н. Русские клады. — СПб., 1896. — Т. 1. — С. 81.

мистецтва. Дискутуючи з Н.Кондаковим, дослідник А.Гущин писав: “Ніким на може бути, звичайно, заперечений той факт, що християнське мистецтво в давню Русь прийшло разом із новою офіційною релігією з Візантії в цілком сформованому вигляді й що на новому ґрунті воно розвивалося з цих запозичених зовні основ [...] Але хіба є будь-які підстави розглядати це запозичене мистецтво християнської церкви як мистецтво, котре одразу ж визначило загальний процес художнього розвитку давньої Русі, і пов’язувати з моментом його появи початок усього руського мистецтва? Яким було те середовище, в яке воно потрапило й розвивалося надалі? Наскільки обґрунтоване твердження про повне придушення цим багатим і пишним мистецтвом місцевого процесу художнього розвитку?.. Нарешті, чи маємо ми право розглядати процес розвитку ранньофеодального мистецтва в Русі як процес формування “давньоруського” мистецтва, себто вважати, як робилося до цього часу, це мистецтво продуктом художньої творчості однієї тільки східнослов’янської національності? Чи не виступає цей загальний художній процес так само справою фінських, хазарських кочових, тюркських, як і власне слов’янських народів?”²³

Отже, вплив візантійської культурної традиції на руську був неминучим і незаперечним. Візантійська культура виявилася близькою за духом і сутністю до руської. Саме тому наша літературна традиція охоче сприймала візантійські впливи. Водночас ці впливи не були сліпим наслідуванням і копіюванням. Традиції Візантії були творчо осмислені руськими книжниками, адаптовані та пристосовані до національної традиції та життєвих реалій.

Новим поглядом на літературу доби українського Середньовіччя стала “Історія української літератури” Д.Чижевського (Нью-Йорк, 1956). В інтерпретації вченого вперше ідеологічна спрямованість літератури визначається її художньою формою, стильовою динамікою, уявленням про творчість як естетичний феномен.

Ще наприкінці ХІХ ст. О.Веселовський у праці “Историческая поэтика” розглядав історію літератури як частину історії культури, а мистецтво уявляв як відображення різних епох, що змінюють одна одну. Зміну епохи він розумів не як зміну форм, а як нові комбінації та відношення між ними, що називається своєрідним збереженням сили. Кожна нова поетична епоха працює над здавна заповіданими образами, обов’язково обертаючись у їх межах, дозволяючи собі лише нові комбінації. Нова епоха наповнює їх новим розумінням життя. Д.Чижевський пішов далі свого попередника. Його концепція була теоретично обґрунтована у статті “Культурно-історичні епохи”, а практично реалізована в “Історії української літератури”.

Культурно-історична епоха виступає для дослідника основною категорією періодизації літератури. Д.Чижевський писав: “Аналіз стилю привів до висновку, що саме зміни літературних стилів дають найкращі та суто літературні критерії для періодизації літератури. [...] Головним завданням періодизації є характеристика окремих епох, при чому поруч проблеми стилістики велику роль грають і питання ідеологічного розвитку [...] у межах кожної доби є різні напрями, індивідуальні ухили та переходові напрями між окремими епохами”²⁴.

На основі категорії культурно-історичної епохи як такої, що формує новий науковий метод дослідження літератури, Д.Чижевський виокремив добу монументального стилю (ХІ ст.) і добу орнаментального стилю (ХІІ–ХІІІ ст.).

Радянське літературознавство вибудувало схему, що базується на історизмі, але має вульгарно-соціологічний характер. Синтетично ця схема подана в “Історії української літератури” у 8 томах (К., 1967), у томі 1, автори якого В.Колосова, В.Крекотень, Л.Махновець, О.Мишанич. На жаль, ці шановані та високопрофесійні вчені змушені були працювати на офіційних засадах тогочасної радянської науки. Історію літератури вони подають не за історико-естетичними періодами, а за суспільно-ідеологічними. Запропонована періодизація виглядає так: І період – література Київської Русі (ХІ – перша пол. ХІІІ ст.), тобто до монголо-татарського

²³ Гущин А. Памятники художественного ремесла Древней Руси X–XIII в. – М.-Л., 1936. – С. 13-14.

²⁴ Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994. – С. 27.

нашестья. II – література другої пол. XIII – середини XVI ст., до Люблінської унії, тобто до знищення самостійності Литовсько-Руської держави. III – література другої пол. XVI – першої пол. XVII ст., тобто періоду перебування України у складі Речі Посполитої. Література другої пол. XVII – першої пол. XVIII ст. висвітлена у 2 томі. Основна увага зосереджувалася на жанровому аспекті творів. З часу Київської держави докладно розглядалися лише три пам'ятки – “Повчання дітям” Володимира Мономаха, “Слово о полку Ігоревім” і “Слово” Данила Заточника. Жанровий принцип призвів до знеособлення літератури, нівелювання окремих постатей – творців стилів, жанрів, різних літературних явищ.

Серед сучасних синтезованих авторських праць із давньої української літератури, де окремі розділи присвячені добі Середньовіччя, слід вирізнити коротку “Історію української літератури X–XVII століть” В.Полека (К., 1994). Автор подає таку періодизацію давньої української літератури: 1) література княжої доби, тобто література Київської Русі X – XIII ст.; 2) література XIV – першої пол. XVI ст.; 3) література другої пол. XVI – кінця XVII ст.; 4) література XVIII ст.

Небагато й нових хрестоматій з літератури Київської Русі. Це, зокрема, “Давня українська література. Хрестоматія” (упоряд., передм. та комент. М.М.Сулими, К., 1992); I том (X–XV ст.), видання “Тисяча років української суспільно-політичної думки” (упоряд. і прим. О.Сліпушко, передм. О.Сліпушко та В.Яременка, К., 2001); хрестоматія з літератури Середньовіччя “Золоте слово” (упоряд. В.В.Яременка та О.Сліпушко, К., 2002).

Принцип культурно-історичної (чи культурно-стилістичної) епохи використовують сучасні дослідники В.Шевчук і В.Яременко.

Періодизація В.Яременка подана у хрестоматії “Золоте слово”. На думку вченого, Середньовіччя лежить “у часовому просторі між Античністю (язичництвом) і Ренесансом. Язичницька віра на теренах України-Русі переживає кризу і виявляє ознаки історичної приреченості в IX ст., тоді ж на Русі з'являються і перші християни [...] період від перших зацікавлень новою вірою і до її прийняття як державної релігії ми називаємо Раннім Середньовіччям (IX–988 р.).

Здається, нема потреби доводити, що прийняття християнства за князя Володимира Великого в 988 році змінило напрямок культурно-релігійної орієнтації Русі, викликало нові процеси й зацікавлення, дало поштовх до розвитку книжної справи, архітектурного будівництва, малярства, до зміни наукових уявлень про природу, людину, всесвіт, зацікавленості культурою, зокрема літературою інших народів. Цей період – Високе або Розвинене Середньовіччя. Його хронологічні межі – 988–1240 рр. Традиційно його називають культурою Київської Русі, хоча це – лише метафора, бо власна назва нашої держави – Русь або Руська земля. Історія Русі не закінчилася поруйнуванням татаро-монголами Києва. Велике князівство руське продовжувало жити. [...] Це було Пізнє Середньовіччя. Його хронологічні межі – 1240–1471 рр. Одночасно закінчується й історія Київської Русі”²⁵.

Періодизація літератури християнського Середньовіччя

На нашу думку, культурно-історична епоха – це умовно хронологічно окреслений історичний період, у контексті якого певні художньо-естетичні й літературні тенденції народжуються, досягають найвищого рівня розвитку і внаслідок еволюції мистецтва слова вичерпують себе, трансформуються в інші, що виступають їх логічним продовженням або ж запереченням. Слід наголосити, що так званих “чистих” культурно-мистецьких чи культурно-історичних епох не буває. Кожна епоха поєднує в собі елементи попередньої й характеристики нинішньої, а також ледь уловимі тенденції майбутньої. Завжди залишаються актуальними й доміантними архетипні ідеї, що репрезентують певні явища. Кожна доба бачить ті самі явища інакше. Важить тут не так колективне, як своєрідне, індивідуальне. Ця специфіка й неповторність знаходить своє відображення у стилях, формах,

²⁵ Яременко В. Златоусті, “златослови” та “златоструї” України-Русі епохи Середньовіччя (IX – середина XV ст.) // *Золоте слово: Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX–XV століть: У 2 кн. – К., 2002. – Кн. 1. – С. 15.*

жанровій системі. Епохи змінюють одна одну, а “ідеології епох, зміну яких ми можемо простежити на конкретному, отже, історичному матеріалі, народжуються з заперечення. Хіба ж християнство не народилося з заперечення юдаїзму й поганства, а вся ідеологія Ренесансу не постала з заперечення середньовічної ідеології і хіба це заперечення не було прямим?.. Ідеологія кожної нової епохи будувалася не сама по собі і не з самої себе, а з негації попередньої. Структуру нової ідеології визначала структура ідеології попередньої доби”²⁶.

Аналізувати окремі епохи за їхнім стилем фактично означає накреслювати характеристику життя, творчості, ідеалів епох. Завдання дослідника літератури – відкрити неповторність, багатогранність і цілість образу, домінуючого в кожному добу, визначального для її естетичної й художньої суті. Загалом історія мистецтва, зокрема мистецтва слова, – “історія “стилів”, себто історія зміни властивих для кожної доби систем мистецьких ідеалів, смаків та особливостей мистецької творчості. Очевидно, для бачення повної картини літератури Київської Русі необхідно дати загальну характеристику літературного процесу українського Середньовіччя, репрезентувати постаті окремих письменників. Коли починається наша література, що вважати її основою, ґрунтом, на якому постала довершена писемність XI–XII ст.? Таку основу автор убаचाє в міфології та усній народній творчості, що були первинним етапом художньо-естетичного осмислення дійсності. Цей відтинок часу вчені визначають як епоху дохристиянського Середньовіччя або ж дохристиянську творчість. Сюди належать міфологія, усна народна творчість, а також, як вважав М.Грушевський, договори Русі з греками до 988 р. Також – пам’ятки сумнівної автентичності, якщо колись буде доведено їхню автентичність.

Література Київської держави – епохи християнського Середньовіччя – починається запровадженням християнства на Русі 988 р., а завершується наприкінці XIII ст. Ми пропонуємо періодизацію літератури християнського Середньовіччя часів Києворуської держави, котра існувала протягом XI–XIII ст.

Добу християнського Середньовіччя умовно можна поділити на три періоди. Перший почався 988 роком і тривав до кінця XI ст. Д.Чижевський визначив його як монументальний стиль. М.Грушевський назвав часами київського розцвіту, який репрезентують постаті Іларіона, Якова, Нестора, Володимира Мономаха. На нашу думку, творчість Мономаха належить уже до наступної доби. Ми вирізняємо період від 988 року до початку XII ст. Це період Ранняго християнського Середньовіччя. Сюди зараховуємо Ярослава Мудрого і “Правду Руську”, Іларіона, Григорія, Луку Жидяту, Теодосія Печерського, Нестора, “Повість врем’яних літ”, Якова Мниха, Данила Паломника.

Епоху XII ст. Д.Чижевський назвав орнаментальним стилем у літературі, а М.Грушевський схарактеризував як золотий вік староруської літератури, куди належать “Слово о полку Ігоревім”, проповіді Кирила Туровського, повісті про київські міжусобиці XII ст., печерські повісті. Цей період можна визначити як Високе християнське Середньовіччя, що від початку XII ст. триває сто років. Його репрезентують такі постаті і твори: Клим Смолятич, “Слово про князів”, Данило Заточник, Кирило Туровський, Володимир Мономах, Никифор, Мойсей і Київський літопис, “Слово о полку Ігоревім”.

XIII ст. М.Грушевський назвав добою галицько-волинською. Таке територіальне обмеження не визначає суті літературного періоду, оскільки література творилася і в Києві, і на Галичині та Волині. Починати цей період, очевидно, слід не 1240 роком, коли Батий зруйнував Київ, а 20–30 роками, бо настрої передчуття трагедії з’являються в руській літературі саме в час, коли татари почали руйнувати Європу і Схід. Згодом вони посилюються. Сюди належить Галицько-Волинський літопис, Києво-Печерський Патерик, створений ще до нападу Батия на Київ, “Слово про погибель Руської землі”, творчість Серапіона, який написав свою першу проповідь у 30-х рр., і вона вже перейнята тривогою. Цей період можна

²⁶ Петров В. Історіософічні етюди. I. Проблема епохи. Середньовіччя й Ренесанс. Апологія заперечення // МУР. Збірник літературно-мистецької проблематики. – 36. II. – Мюнхен – Карльсфельд, 1946. – С. 10.

визначити як добу Пізнього християнського Середньовіччя, що починається із 30-х рр. і триває до кінця XIII ст. за часів Києворуської держави та до кінця XV ст. за часів Литовсько-Руської держави.

Отже, запропонована нами періодизація літератури Київської Русі така:

I. Творчість дохристиянська (від найдавніших часів до 988 р.).

II. Література Раннього християнського Середньовіччя (від 988 р. до поч. XII ст.).

III. Література Золотого (Високого) християнського Середньовіччя (XII ст.).

IV. Література Пізнього християнського Середньовіччя (XIII ст.).

В основу запропонованої періодизації покладені такі методологічні принципи: врахування особливостей суспільно-політичного розвитку Київської держави, зв'язок культурного розвитку із правлінням певних династій, князів (цей принцип найбільше був обґрунтований у працях І.Франка й А.Кримського); залежність руської літератури від візантійської літературної традиції, яку визначаємо як вплив візантійської літератури на руську, та осмислення першої другою в контексті власних національних традицій; специфіка стильового та ідейно-тематичного спектра літератури.

Слід наголосити: література Раннього християнського Середньовіччя, тобто письменство часів становлення Київської Русі, належить до епохи правління Володимира Великого та його сина Ярослава Мудрого. Другий період почався 1113 року, коли великий київський стіл посів Володимир Всеволодович Мономах. То були часи розквіту держави, коли існувала література Високого (Золотого) Середньовіччя. Третій період збігається з часами занепаду Київської держави через князівські усобиці. Стан державності безпосередньо впливав на розвиток літератури, визначав її настрої, спрямування. Кожен тип культури формує власне розуміння та інтерпретацію визначальних для світогляду засад доби. Для Середньовіччя такі засади були у християнстві, тому руська культурна й духовна традиція оприявнили власне їх розуміння.

Осередки киеворуських книжників

Історію літератури, зокрема доби Середньовіччя, доцільно подавати як історію книжників і пам'яток. Кожен книжник і кожна писемна пам'ятка репрезентують своє бачення світу, а текст варто аналізувати як результат діяльності книжника.

З огляду на це визначальним методологічним принципом дослідження літератури доби Середньовіччя слід вважати тезу Д.Чижевського про історико-естетичні періоди в розвитку літератури. Важливе значення має також метод історизму, на основі якого кожен твір чи книжка вписується в конкретний історичний період. Література творилася у трьох осередках: книжниками Ярослава Мудрого, у Києво-Печерському та Видубицькому монастирях. Варто також акцентувати увагу на ролі особистостей у творенні середньовічної літератури. Образ автора визначальний при характеристиці пам'ятки.

Відомо, що не один князь мав свого літописця, завдання якого полягало в тому, щоб записати діяння правителя Руської держави, звеличити його постать і політику. Отже, літературні школи книжників формувалися на основі двох чинників: ідеологія князя, літописець якого, як правило, був фундатором і лідером цієї школи, та художньо-естетичні смаки самих письменників, їхнє бачення аудиторії, що зумовлювало стиль письма.

Кожному киеворуському літературному осередку властиві художня і стильова єдність, а також спільність ідеології. Такий осередок — поняття ідейно-мистецьке, що базувалося й на єдності центру (певного монастиря чи церкви). Книжників єднало спільне мистецьке кредо, близькі естетичні платформи. Зовнішні відмінності у творчості кожного виявлялися на рівні форми, стилю, а ідейно-тематичне спрямування творчості та бачення функціонального призначення літератури в суспільстві були практично однаковими для всіх. Безперечно, існували і спадкові мандрівні літературні засоби. Так, книжники Києво-Печерського монастиря значною мірою послуговувалися традиціями, закладеними й розвиненими книжниками кола Ярослава Мудрого. Не відмовлялися від здобутків книжників перших двох осередків і книжники третього — Видубицького монастиря.

У кожному киеворуському осередку книжники творили власні літературні стилі, що різнилися між собою принципами поетики. Однак література формувалася в контексті одного визначеного стилю епохи. Індивідуальна різниця між представниками різних осередків також полягала в ідеології, себто апологізації свого князя-замовника чи його політичної лінії, та в системі літературних засобів. Стилі книжників кола Ярослава Мудрого, Києво-Печерського й Видубицького монастирів — не тільки суто літературні, а й історичні. Це багатогранні системи естетичних засобів конкретного літературного осередку, що складаються з найрізноманітніших ідейно-тематичних мотивів, філософського бачення дійсності, моральних засад творчості, ідеологічних і суспільно-політичних позицій. *Літературний стиль кожного з киеворуських літературних осередків — це система літературних засобів, що логічно й гармонійно зумовлюється методом художнього переосмислення історичного матеріалу.*

Відповідно до визначених нами характеристик можна виокремити три літературні осередки киеворуських книжників і назвати їхніх представників:

1. Книжники кола Ярослава Мудрого: сам Ярослав Мудрий, Іларіон, Григорій, Данило Заточник, Лука Жидята, Іаков Мних, Іоан (укладач Ізборника 1076 року), Нестор, поет Янь, Данило Ігумен, Клим Смолятич та ін. Це була частково світська школа, що християнські категорії тлумачила в тісному зв'язку з тогочасним суспільно-політичним і культурним життям.

2. Книжники Києво-Печерського монастиря: Феодосій Печерський, Нестор, Кирило Туровський. Художній світогляд цих книжників позначений церковною, зокрема монастирською, ідеологією як основоположною. Його визначальна ознака — історіософське тлумачення явищ і фактів. Умовно цю школу можна назвати історико-релігійною, вона має конфесійну православну спрямованість (Феодосій Печерський, зокрема, постійно акцентував на відмінностях між православними і латинянами, тобто католиками).

3. Книжники Михайлівського Видубицького монастиря: ігумен Мойсей, Володимир Мономах, Сильвестр. Цей осередок постав у вотчому монастирі Мономаховичів з метою утвердження їхньої політики та ідеології.

Усі три осередки активно між собою взаємодіяли, продовжували, запозичували, трансформували традиції один одного, незважаючи на те, що творили в різні десятиліття. Якщо пристати до думки, що Іларіон після зміщення його з посади митрополита продовжив своє життя у стінах Києво-Печерського монастиря під ім'ям Нестора, то його літературна робота з літописання виступає здобутком школи Києво-Печерського монастиря, але з міцними світоглядними традиціями книжників кола Ярослава Мудрого. Крім того, у творчості Нестора бачимо тісне переплетіння поетики і стилістики як осередку книжників кола Ярослава Мудрого, так і книжників Києво-Печерського монастиря. Його спадщина гармонійно синтезувала суспільно-політичні орієнтири ("Повість врем'яних літ") і суто релігійні ("Житіє Феодосія Печерського", "Житіє Бориса і Гліба").

Літературна спадщина кожного з книжників — новий та оригінальний погляд на світ, який визначають не тільки художньо-естетичні узагальнення, присутні у творі, а й різне естетичне сприйняття та репрезентація дійсності в літературі. Представники різних осередків як репрезентанти різних літературних манер використовували одні й ті самі жанри, пристосовуючи їх до власного літературного стилю. Наприклад, жанр проповіді основний і для Іларіона, книжника кола Ярослава Мудрого, і для Феодосія — книжника Києво-Печерського монастиря. Однак проповідь Іларіона патетична, піднесена, це святкова урочиста промова. Натомість проповіді Феодосія не тяжіють до патетики, їх вирізняє глибока моральна забарвленість, прагнення промовити до серця й розуму читача і слухача. Якщо твір Іларіона більше призначений для високої аудиторії, серед якої обов'язково мають бути особи великокнязівські, то Феодосій розраховував на те, що його твори будуть читатися самітниками чи певною групою мирян або ченців. Власне, проповідь — це повчання, але воно мало різні форми, методи (високий і низький), що поєднувалися в одному стилі.

Ось перелік яскравих постатей і творів літератури доби Києворуської держави: Ярослав Мудрий і “Правда Руська”, Іларіон Київський, Григорій (автор післямови до Остромирова Євангелія), Лука Жидята, Феодосій Печерський, Нестор, літопис “Повість врем’яних літ”, Яків (Іаков) Мних, Данило Паломник, Володимир Мономах, Никифор, Клим Смолятич, “Слово про князів”, Данило Заточник, Кирило Туровський, Мойсей і Київський літопис, “Слово о полку Ігоревім”, Галицько-Волинський літопис, Києво-Печерський Патерик, “Слово про погибель Руської землі”, Серапіон.

Київ доби Середньовіччя був духовним центром, зокрема й літературним. Софійна сутність киеворуської літератури стала особливістю її світогляду. Книжність доби Середньовіччя синтезувала в собі прикметні ознаки філософії, мистецтва та культури Києворуської держави. Світ у середньовічній літературі постає як велична книга. На думку В.Горського, “вирішальна роль у комплексі мистецтв у культурі Київської Русі належить літературі, мистецтву слова. Якщо уявлення про світ як книгу, з одного боку, передбачало погляд на річ як слово, то, з іншого, – слову як такому надається статус не меншої реальності, аніж предметному світові. Слово розуміється як важливий фактор не лише спілкування між людьми, а й залучення людини до сфери трансцендентного, Божого. Слову відводиться роль могутнього діяльнісного начала. Завдяки слову Бог творить світ”²⁷.

Отже, у Східній Європі доби Середньовіччя на просторах від берегів Балтики до Чорного моря, від Карпат до Волго-Окського басейну лежала Руська земля. Вона витворила ту політичну, культурну, духовну традицію, котра лягла в основу формування української нації. Як зазначає філософ В.Горський, “єдиним реальним критерієм належності до національної філософії є наявність певної національної культури як контексту, в якому здійснювалася генеза чи функціонування філософських ідей, теорій тощо”²⁸. Українська національна культура виступає тим контекстом, в якому спостерігаємо генезу й розвиток духовних ідей від часів Києворуської держави донині.

²⁷ Горський В. Біля джерел. – К., 2006. – С. 44.

²⁸ Там само.

ПАМ'ЯТКА ДЛЯ АВТОРІВ

Журнал “Слово і Час” висвітлює питання історії, теорії та сучасної практики літературного руху, загальнокультурного життя. Виходячи з принципів об’єктивності та плюралізму, редакція не вважає за обов’язкове поділяти всі погляди й положення авторів, завдяки чому зберігає і природний ґрунт для конструктивної полеміки.

Неодмінними вимогами до матеріалів, що подаються на розгляд редколегії, є достеменність наведених фактів, посилань на всі використані джерела, точність у цитуванні.

Статті та інші матеріали (крім листів) подаються до редакції українською мовою, обсягом не більше друкованого аркуша; посилання розміщуються внизу сторінки.

Статті подавати в комп’ютерному наборі – як текстовий файл без переносів у словах у текстовому редакторі Microsoft Word у розширенні RTF на стандартній дискеті; можна надсилати електронною поштою: jour_sich@iatp.org.ua; www.word-and-time.iatp.org.ua.

До дискети обов’язково мусить бути подана виразна роздруковка статті у 2-х примірниках, виконана шрифтом не менше 14 кегля через 2 інтервали 28 рядків на сторінці.

До статті додаються: анотація (на 600-800 знаків), ключові слова, а також прізвище, ім’я та по-батькові автора й назва статті – усе англійською, українською та російською мовами.